

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент;
О. С. Лозова, студентка

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ СМИСЛІВ (ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті використовується логіка феноменологічних процедур, що дозволяє визначити правовий смисл як інтенцію правосвідомості та внутрішньо суперечливе ментальне утворення. Іntenціональний аналіз розглянуто в ейдетичному та конститутивному аспектах. Показано механізм сприйняття правосвідомістю фактів правової реальності. Здійснено аналіз конститутивної діяльності правосвідомості у двох горизонтах – зовнішньому та внутрішньому. Розглянуто темпоральність як особливість синтетичної діяльності правосвідомості. Показано зв'язок темпоральності та інтерсуб'єктивності. Зроблено висновок, що інтенціональний аналіз та феноменологічна редукція дають новий ракурс опису правових явищ та дозволяють визначити правове життя як процес перетворення раніше відомих правових смислів.

Ключові слова: соціальне пізнання, феноменологія права, правосвідомість.

Актуальність досліджуваної проблеми. Соціальна феноменологія сьогодні вважається одним із перспективних напрямів сучасних досліджень. Вона виступає як теоретико-методологічна концепція, що розглядає суспільство як конституційований світ смислів, взаємоузгоджених правил та варіацій форм людської діяльності. Рецепція феноменологічної методології, поширення принципів некласичної раціональності на теорію права є засадою для розвитку інтегративного праворозуміння як перспективної версії сучасного праворозуміння.

Вимоги некласичної раціональності передбачають залежність процесу та результату пізнання від когнітивних настанов суб'єкта пізнання та методологічних засобів, обраних ним. Саме тому осмислення умов пізнавальної діяльності та структури пізнання стають головною темою та полем проблематизації сучасного соціального пізнання.

Феноменологія права також містить зазначені пізнавальні вимоги. В її орбіті правосвідомість визначається як умова когнітивної активності суб'єкта права та джерело формування уявлень про право.

У зв'язку з цим **метою** даної статті є дослідження правосвідомості як умови пізнання та смислоутворення права.

Аналіз наукових публікацій. Наукова література свідчить про продуктивність феноменологічного дослідження права, однак у наявних дослідженнях поки що відсутня цілісна концепція розуміння правового життя з урахуванням специфіки правосвідомості як джерела конституювання правових смислів [4; 5; 6; 17 та ін.].

У правосвідомості формуються смислові імплікації правового життя, що дозволяє людині долучитись до правових процесів та побачити право в усьому розмаїтті його проявів. Послідовне проникнення правосвідомості у смисли правового життя виявляється, врешті-решт, процесом актуалізації ідеї права. Дослідження правосвідомості дозволить показати механізм становлення соціально значущих смислів, що виявляють свою фактичність у дійсності і є суттєвими з точки зору суб'єкта права.

Актуальне як таке – це те, що має сенс, що враховує очевидні умови, не порушує вихідні даності світу та відповідає його мінливим умовам. Феноменологія, як підкреслював її засновник Е. Гуссерль, діє, встановлюючи та розпізнаючи смисл. Простір існування смислу філософ описує через установлення меж актуального – свідомості та реальності, зазначаючи при цьому, що «між свідомістю та реальністю воістину сяє безодня смислу» [1, с. 11].

На відміну від аналітичної філософії, яка розуміє смисл як інформацію, що міститься в імені предмета та відповідає на запитання «що це?», гуссерлівське розуміння смислу виявляється як внутрішньо суперечливе ментальне утворення. Питання про логічну ясність даного поняття заміщається завданням установлення його «горизонту» та контексту вживання.

На розвиток ідеї Гуссерля про інтенціональність Н. Луман зв'язував зміст поняття смислу з мисленнєвими актами розрізнення та актуалізації. Він, зокрема, стверджував, що феноменологічний смисл можна описати як надлишок віднесення предмета із самим собою та з іншими предметами, на основі якого можна встановити «умови власних можливостей, власних здатностей чогось осягти та їхні межі у світі» [2, с. 49]. Дійсно, на рівні звичайного спостереження за явищами навколишнього світу формуються образи предметів. Вони фіксуються в значеннях предметів, які, у свою чергу, встановлюють ідентичність пізнавальних образів. Стосовно ж відмінностей ця процедура передбачає сходження на більш високий рівень рефлексії – рівень розуміння та смислоутворення. Наприклад, суб'єкти можуть констатувати суттєві ознаки права, його звичайні невід'ємні ознаки, але водночас вважати, що дійсний простір права визначається іншими процесами та відношеннями, що вимагають інших принципів розуміння або, за визначенням Лумана, комунікативних кодів. Смисл чогось проявляється, якщо внаслідок порівняння предметів виявляється, що відмінностей між ними суттєво більше, ніж колись. Тому необ-

хідно ставити питання про актуальність звичних уявлень та відновлення пошуку специфічних особливостей предмета вже з урахуванням їхніх станів, що змінилися.

Логіка феноменологічних процедур передбачає виявлення смислу предмета як мети інтенціонального аналізу, який реалізується через дослідження структури феноменів відповідно до їхніх складових та конфігурацій. Інтенціональний аналіз, таким чином, досліджує спосіб, через який феномен виникає, а також набуває форми у свідомості.

Інтенціональний аналіз внутрішньо зв'язаний з феноменологічною редукцією, що супроводжує кожний його етап. Саме завдяки редукції стає можливим сходження до інтенціональної структури свідомості та її діяльності з виявлення смислу. Значення феноменологічної редукції полягає в тому, що вона нейтралізує дії звичних моделей та повертає предмет до первинної очевидності. Завдяки феноменологічній редукції встановлюються відмінності між реальним предметом та його предметним значенням. Такі відмінності розуміються як необхідний акт пізнання та є засадою для творчої діяльності свідомості. Діяльність свідомості визначається феноменологією як процес надання смислу або побудови смислового горизонту предметності. У такому процесі інтенціональні структури реалізуються як структури смислоутворення. Такий погляд дозволяє конкретизувати поняття смислу як інтенцію свідомості, суть речі, що досягається в досвіді свідомості, цінності «життєвого світу».

Співвіднесення таких характеристик з пропонованим неklasичним розумінням права дозволяє припустити, що смисл права – це визнане власне буття права, яке є результатом співвіднесення праворозумінь та встановлення відмінностей між ними.

Зробити дане припущення можливо завдяки вихідній настанові феноменології про те, що безпосереднього доступу до реальності не існує, а всі контакти з нею забезпечуються тільки свідомістю. Тому розмові про правову реальність має передувати дослідження правосвідомості, яка, власне, і забезпечує контакти з цією правовою реальністю. Як зазначає А. Поляков, «право не існує поза людською свідомістю, право стає правом, лише “заломлюючись” крізь свідомість соціального суб'єкта. Правова свідомість завжди опосередковує правову реальність, як правові тексти, так і правову поведінку».

Феноменологія дозволяє визначити правосвідомість як одну із сутнісних характеристик суб'єкта права та особливий ментальний процес. Однак дане розуміння правосвідомості суперечить положенням класичного правознавства, якому притаманне визначення правосвідомості як форми суспільної свідомості, детермінованої об'єктивними умовами суспільного життя. Правосві-

домість розділяється на індивідуальну, групову та суспільну, однак дана традиція не враховує перехідні види, а також ускладнює вивчення правосвідомості одразу за декількома засадами. Подібні трактування правосвідомості є певною мірою спрощеними та не враховують складність продуктивної діяльності свідомості.

Феноменологічна методологія дослідження правосвідомості передбачає застосування інтенціонального аналізу в ейдетичному та конститутивному аспектах. Ейдетичний аналіз дозволяє віднайти типові структури, сутності (ейдоси), а також описати суттєві зв'язки між ними. Такий вид аналізу становить основу визначення предмета дослідження, побудови його структури, вибору методологічних засобів, що в сукупності забезпечує початковий рівень дослідження. Конститутивний аналіз дозволяє вирішити питання, пов'язані з установленням смислу предмета, умовами його утворення та інтерпретації. Це відповідно наступний етап аналізу. Конституювання стає центральним елементом породження смислів. Саме ж поняття конституювання конкретизує думку Гуссерля про те, що свідомість творить предмет не із себе, а з умов самої предметності. Відповідно мета конститутивного аналізу полягає у вивченні того, як наша свідомість формує феномен та яким чином складається повна картина предмета.

Феноменологічне дослідження правосвідомості дозволяє вирішити такі завдання: з'ясувати, яким чином правосвідомість сприймає факти правової реальності (так зване пасивне конституювання); визначити, яким чином правосвідомість продукує нові смисли (так зване активне конституювання); виявити результати конституювання права, що представляють факти як продукти або пасивного, або активного синтезу свідомості.

Вирішення першого завдання передбачає певну етапність, яка обумовлена тим, що запитування «яким чином?» передбачає два способи – «яким способом?» та «у якому вигляді?» відповідно. У пошуку відповідей на дані питання необхідно враховувати, що раціональне сприйняття та пояснення буття доволі часто буває однобічним. Це передбачає більш ретельну увагу до інтелектуально-емоційного, ціннісного засвоєння права. Феноменологія права задає методологію пошуку відповіді на питання про способи сприйняття фактів правової реальності і при цьому дозволяє уникнути крайнощів у вигляді «нерозв'язуваних» протиріч між раціональним та ірраціональним, теоретичним та практичним, суб'єктивним та об'єктивним.

Зміст конститутивного аналізу складають інтенціональні переживання, які, у свою чергу, поділяються на прості вірування та теоретичні роздуми, а також оціночні особистісні переживання. Завдяки першим конституюються об'єкти науки та буденних уявлень. Оскільки для простих вірувань та теоре-

тичних роздумів є характерною природна настанова, вони виходять за межі феноменологічного аналізу. Другі пов'язані з цінностями та мотиваціями інтерсуб'єктивних відносин, що виникають у життєвому світі. Хоча теоретичні акти та особистісні переживання виконують різні функції у пізнанні, виділення їх у вигляді окремих актів свідомості є доволі умовним. Теоретичне мислення містить різні типи ціннісних та суб'єктивних переживань і навпаки. Їхня єдність обумовлена тим, що вони генетично пов'язані з когнітивними та практичними здатностями суб'єкта і не є вільними від цінностей. Більше того, теоретичне мислення завжди активне, має суб'єктивні характеристики, в яких відбивається особистість дослідника, оскільки воління у пізнавальній діяльності має мотиваційний характер. Конститутивний аналіз пояснює взаємозв'язок смислів, притаманних усім видам інтенціонального переживання. Він показує, яким чином у свідомості конститується їхня певна єдність, що досягається не стільки з допомогою механічної асоціації або логічного слідування, скільки вирішенням якоїсь пізнавальної або практичної проблеми.

Вельми багатий досвід феноменологічного опису особистісних інтенціональних переживань права представлений філософією права кінця XIX – початку XX ст. (Є. Трубецької, І. Ільїн, С. Франк, Б. Кістяківський, М. Алексєєв та ін.). Слід зазначити, що причиною поширення такого когнітивного стилю стала як сама феноменологія Е. Гуссерля, так і православ'я, подібне до феноменології своєю екзистенціальною спрямованістю. Прибічник феноменології С. Л. Франк зазначав: «Чому немислиме взагалі людське суспільство без права, без норм, що визначають належне у людських відносинах та порушення яких визнаються неприпустимими? Усі спроби позитивістських теорій права зрозуміти право або як сукупність велінь, що виходять від пануючої в суспільстві сили – влади, або як результат добровільної угоди між людьми, приречені на неминучу невдачу, адже несвідомо-мовчазно передбачають саме те, що бажають пояснити. Адже і веління влади (як і сама влада), і угода між людьми тільки тому може бути джерелом права, що вони самі сприймаються не як голий факт або суто емпірична сила, а як дещо правомірне, як інстанція, якій людина “має” підкорятись... Право в цьому сенсі нізвідки не виводимо, воно первинне, адже свою авторитетність черпає тільки із самого себе. У первинному своєму смислі право є просто належне у людських відносинах – те, що в них залежить не від емпіричної людської волі, а від вищого, абсолютного веління правди» [3, с. 333–334].

Подібним чином вирішував проблему сприйняття права відомий представник феноменологічного напрямку у філософії права М. Алексєєв. Крім того, він включав до складу особистісних інтенціональних переживань акт

сутнісних споглядань права, вважаючи, для «такого споглядання немає потреби в утворенні першопочаткових понять, у побудові початкових визначень; необхідна лише правильна настанова способів споглядання» [4, с. 55].

Звичайні вірування та теоретичні роздуми гарантують лише пасивний синтез, або пасивне конституювання, оскільки в даному випадку свідомість може оперувати тільки констатаціями про те, що оточуючий світ повільно змінюється. У даному випадку активна участь свідомості мінімальна. На цьому етапі завдання конститутивного аналізу – з'ясувати, яким чином конституювались ті чи інші звичні значення. Однак можливості пасивного конституювання достатньо, аби відповісти на питання, що є та чи інша даність права. Так, наприклад, зміст догматичної правосвідомості утворений «продуктами» пасивного синтезу. Спочатку вони виявляються як окремі наочні уявлення, а згодом на основі зведення їх множини до абстракцій «єдності», «системи», «структури» вони оформлюються логічно.

Перехід від пасивного до активного конституювання пов'язаний із потребою Я визначити «себе для себе в єдності певної історії» [5, с. 29]. Зазначимо, що Гуссерль не встановлював чіткої межі між пасивним та активним синтезом свідомості, оскільки комплексний характер феноменологічного пізнання саме і визначається тим, що «під пасивним боком свідомості, як правило, розуміється сприйняття, під активним – акти “більш високого порядку”, фундовані (або нефундовані) тією або іншою мірою сприйняттям: судження, воління, оцінки тощо» [6, с. 18].

Яким же чином відбувається активний синтез свідомості? У результаті ретельного аналізу естетичного досвіду та художньої творчості Е. Гуссерль показує, що інтенціональній свідомості властивий рух не тільки по внутрішньообразному простору та його локалізації в буденному нерелексивному сприйнятті, а й відтворення нових значень, що містять образи дійсності, функціональних предметів та ідеальних об'єктів.

У своїй філософії символічних форм Е. Кассірер продемонстрував прикладне значення конститутивного аналізу та описав процес активного синтезу свідомості у вигляді такої процедури: «Будь-яка наявна свідомість як раз у тому і через те, що вона виходить за свої власні межі у різноманітних напрямках синтезу. Подібно до того, як свідомість миті вже містить у собі вказівку на часовий ряд, а свідомість окремого місцерозташування – вказівку на простір... Так і спосіб дії множини відношень, з допомогою яких у свідомості окремого виражена водночас і форма цілісного, такий самий» [7, с. 199]. У результаті чуттєвий матеріал упорядковується репрезентативною функцією свідомості та набуває конкретного смислу. Іншими словами, можливість активного конституювання полягає в тому, що свідомість завжди створює умо-

ви для рефлексії як здатності схоплювання смислів-актуалів та поєднання незв'язаних між собою феноменів.

Говорячи про активний синтез свідомості, важливо розуміти принципову відмінність між поняттям конституювання та поняттям конструювання, яке використовується в теорії пізнання І. Канта. Відмовившись від апіоризму конструювання І. Канта, Гуссерль вважав, що якщо предмети є чисті можливості та заперечуються будь-які умови досвіду, то свідомість залишається без точки спирання та, як наслідок, без гарантії виявити інші дані досвіду. Специфіка процесу конструювання полягає у вичленовуванні тих елементів досвіду, з допомогою яких утворюються та розкриваються суттєві властивості предмета як такого, але без визнання визначального впливу зовнішніх умов. Поняття конституювання означає, що предмети відкриваються в інтенції, переживаються як даності та визначаються формою досвіду. Іншими словами, у процесі конституювання предметний світ та суспільство не утворюються з чистої суб'єктивності, а досягаються з урахуванням їхніх суттєвих властивостей та відношень.

Конститутивний аналіз дозволяє з'ясувати часові умови синтетичної діяльності свідомості. Така діяльність здійснюється водночас у двох горизонтах – зовнішньому та внутрішньому. При конституюванні предмета у зовнішньому горизонті мова йде про просторово-часові відношення предмета до оточуючого світу. Конституювання предмета у внутрішньому горизонті зводиться до утворення ідентичного смислового центру або так званого смислового ядра; крім того, виділяються найсуттєвіші характеристики предмета. Слід зазначити, що синтетична діяльність свідомості, що розглядається через зміни внутрішнього горизонту, зветься часовістю або темпоральністю.

Стверджуючи, що конституювання є процесом, що має власну темпоральну структуру, Е. Гуссерль пропонував відволіктись від об'єктивної тривалості існування предмета, наприклад гральної кістки, та зосередитись на внутрішній часовості явища – часовості сприйняття кістки: «Останнє відбувається у своїх часових відрізках та фазах, які, у свою чергу, являють собою безперервно мінливі явища однієї й тієї ж кістки. Їхня єдність є єдністю синтезу, це не просто зв'язаність... а зв'язаність їх в одну свідомість, в якій конститується єдність інтенціональної предметності різноманітних способів явища» [8, с. 109–110].

Дослідження темпоральності як сутнісної характеристики свідомості дозволило Гуссерлю виявити джерело смислоутворення – пам'ять. Вона визначається як така форма рефлексії, що зберігає значущість явищ та подій у свідомості та виявляє їх як матеріали або, за термінологією Гуссерля, реальні конгруенти досвіду. Для описання механізму смислоутворення філософ

уводить поняття «тепер», ретенції та протенції. Часова позиція «тепер» фіксує актуальне теперішнє або первинне враження у сприйнятті. Поняття ретенції визначається Гуссерлем через метафору «точка-джерело». Ця точка, яку ще можна назвати початковою пам'яттю, утримується у свідомості як «те-що-щойно-відбулось». Кожна «тепер-точка» постійно змінюється від ретенції до ретенції, утворюючи континуум, де кожна наступна точка є ретенцією попередньої. Водночас кожна ретенція несе в собі сліди початкового враження, або, як висловлюється Гуссерль, імпресіональної свідомості. Протенція є своєрідним двійником ретенції і виконує функцію первинного передбачення або первинного очікування. Протенція конститує «пустоту», вона йде нібито спереду «тепер-точки», готуючи умови для первинного враження. Протенція характеризує свідомість як готовність до сприйняття, як активність, що підготовлює сприйняття, «створює» його, а не просто копіює предмет.

Таким чином, єдність фаз «ретенцій-тепер-протенцій» є найбільш загальною структурою внутрішнього часу інтенціональних актів. Як зазначає П. Гайдено, цей первинний континуум «розтягується», розростається, утворюючи безперервність тривалості будь-якого часового процесу. «Така безперервність, за Гуссерлем, є часом конституційованої предметності, що складає вихідну – феноменологічну – передумову звичайного часу – часу природно-космічного, з яким має справу природознавство та звичайний людський досвід» [9, с. 172].

Оскільки, згідно з Гуссерлем, повний інтенціональний акт конститується часовими фазами («тепер», ретенція та протенція), що несуть у собі окремі властивості предмета, що сприймається, даний предмет у єдності та цілісності нами ніколи не усвідомлюється. Отже, феноменологічне дане – це «континуум перспектив», завдяки якому ми маємо можливість «добудовувати образ», відтворювати предмет у його видимій частині. Для Гуссерля така обставина відіграє дуже важливу роль, адже рефлексія знецінюється, якщо вона не зберігає головні риси переживання.

Іншим наслідком часовості як внутрішньої характеристики свідомості є її інтерсуб'єктивність. Зв'язок часовості та інтерсуб'єктивності обумовлений тим, що «Я, яке триває» та конститує себе у своїх часових модульностях, усвідомлює свою актуальність у діалозі із собою теперішнім, минулим та майбутнім. При цьому Я неминуче починає критикувати себе так, нібито це був хтось Інший. Останній згодом переростає в універсальну соціальність та утворює інтерсуб'єктивний синтез Я-Ти [10, с. 231]. Однак, залишаючись як синтез свідомості, відношення Я-Ти є тільки можливістю, що реалізується в діяльності за певних умов.

Часовість як сутнісна характеристика правосвідомості означає, що правове життя має власну динаміку, яка може залежати, а може і не залежати від

історичних, астрономічних, біологічних та інших одиниць виміру часу. Її специфіка визначається взаємообумовленістю різних векторів її конституювання – активного і пасивного синтезів правосвідомості. У базисі правосвідомості лежить пасивне конституювання, що реалізується через серії ідеацій, одні з яких дозволяють утримувати цілісність Я, інші вбудовують це Я в загальну часову перспективу. Перші з них артикулюються у судженнях «тощо», «я можу знову і знову» або «тут як наше там» [11, с. 132–134], у яких закріплюється стійкість «свого» світу. Інші ідеації гарантують синхронізацію об'єктивних форм права та смислового поля свідомості індивіда і реалізуються у так званій «осудності» індивіда. Остання передбачає нормативно визначені смислові композиції, форми та схеми діяльності.

Так, зокрема, людина, визначаючи своє місце в системі правовідносин, далеко не завжди усвідомлює їхній смисл та, як наслідок, відмовляється самостійно визначати їхню доречність або недоречність. Таке незнання часто виправдовується необхідністю утримання загальних часових перспектив, вигаданою сучасністю або квазіактуальністю.

Викриття або критика суб'єктивних уявлень про стани Я у потоці часу без сходження до активного синтезу свідомості є безглуздими. Як влучно зазначав А. Щюц, «у повсякденному мисленні зазвичай вважається, що передсуду є тільки у інших людей. У мене взагалі не може бути передсудів, тому що мої переконання міцно обумовлені, мої думки є самоочевидними, а моя віра у правильність та правоту наших звичаїв – що б під цим не малось на увазі – є вірною» [12, с. 652].

Порушення феноменологічної вимоги «ясності» часових перспектив, девальвація значущості різних траєкторій розвитку свідомості, заперечення її внутрішнього часу на практиці компенсуються створенням різноманітних соціальних технологій «керування часом». Прикладом, що ілюструє ефект тотальної синхронізації в об'єктивному праві, є той факт, що правовий час утворюється виключно суб'єктами права – громадянами та юридичними особами, органами місцевого самоврядування та державою, які обмежують їхні часові уявлення рамками держави та календарного часу. Так, наприклад, поняття «призовний вік» в українському законодавстві означає, що в межах України особа чоловічої статі зобов'язана виконувати військовий обов'язок по досягненню визначеної кількості років за календарем з моменту народження. Консолідовані дії визнаних суб'єктів права, синхронізовані календарними термінами, встановлюють межі, в яких розвиваються правовідносини, гарантують чіткість та організованість у системі правового регулювання. Запровадження стандартів виміру часу, нормативів діяльності, швидкості та ритму

процесів, явищ у суспільстві тоталітаризує часові перспективи і може бути використане як один із дієвих засобів дисциплінування суспільства.

Чи можна здолати аберації правосвідомості, якщо вона обмежена серією нерелевантних ідеацій, а смисл вчинків та зміст свідомості людей недоступні або неповні? На думку А. Щюца, актуалізація індивідуальної свідомості передбачає її осучаснення, тобто усвідомлення можливості та меж одночасних взаємних перспектив Я та Іншого, прагнення зрозуміти суть того, що відбувається. Н. Луман, міркуючи над цим же питанням, стверджує, що соціальність та суспільний порядок були б неможливі в умовах часовості, що вислизає, якщо б їхні «власні значення» (сенси) постійно не циркулювали б і не відтворювались (актуалізувались) у предметах та «власній поведінці» [2, с. 52]. Таким чином, визнання темпоральності як власної характеристики правосвідомості та досвід осмислених вчинків виявляються достатніми умовами здолання перетворень пасивного синтезу.

Феноменологічний підхід до вирішення питання про темпоральність правосвідомості, якщо його не ототожнювати повністю з релятивізмом або прагматизмом, значно розширює міру соціальної свободи. Він пропонує вибір між «бути залученим» або «бути бездіяльним» і не залишає можливості для безпосереднього примусу. Так, у аспекті активного синтезу можна говорити не тільки про календарний час об'єктивного права, а й про внутрішній час правосвідомості, завдяки якому предмет виявляється не як одинична раптова подія або сукупність подій, а як результат тривалого в різних модифікаціях зусилля свідомості.

Дедалі частіше не тільки у філософській, а й у юридичній літературі час визначається як умова конституювання права, оскільки всередині часу та за його допомогою особистість усвідомлює себе та ідентифікує себе із соціумом. Так, А. Бабенко стверджує, що традиційне уявлення про право як стійку систему суспільного регулювання суперечить сучасній моделі суспільства, для якого теперішнє та минуле розглядаються з негативної точки зору, як стани, які необхідно здолати в майбутньому [13, с. 96]. Розвиваючи тезу про необхідність аксіологічного осмислення права в контексті часу, можна також стверджувати, що час у праві задає інтенсивність правового життя, ступінь сприйняття правових цінностей. Таким чином, час є основною формою правового життя. Усвідомлення його іманентно містить такі часові характеристики, як тривалість, повторюваність, безперервність, інтенсивність та ритмічність. Зокрема, часові рамки, встановлені правом, дозволяють безпосередньо доторкнутись до відчуттів особистості, дати їй відчути значущість або нікчемність своїх прав, відчути своє право, виборювати його у встановлених параметрах або ж, навпаки, усвідомити необхідність виконання своїх обов'язків

у певний термін. Часові терміни дозволяють також оцінити рівень соціального життя суспільства – тривалість відпусток, вихідних, робочих, святкових днів; тривалість різних правових станів, що дають право на певні пільги; справедливість, гуманізм права та закону.

Таким чином, ідея темпоральності правосвідомості є продуктивною як з теоретичної, так і з практичної точки зору, оскільки вона дозволяє розглядати час як умову породження та оновлення всіх елементів права. В активному конституюванні завдяки активності правового суб'єкта осмислюються та творчо переробляються вихідні дані правового життя. Результати його, врешті-решт, стають засадами визнання зрілості його соціального стану.

Ознаки активного конституювання права та відповідно часових характеристик правосвідомості можна, зокрема, виявити у правових концептах, які В. Малахов визначає як «умови і засоби структурування нашої думки про реальність, надання їй правового смислу» [14, с. 108]. Концепти справедливості, законності, порядку у кінцевому рахунку об'єктивуються в цінностях, нормах, правових поняттях. Але з початку вони існують як інтуїції права, що вирізняються саме очевидністю, змістовною цілісністю та «зрошеністю» з глибинними процесами, що відбуваються в суспільстві.

Трактування суті правових концептів як форм вираження глибинних засад правового життя може призвести до помилкового висновку, що правові концепти утворюють завершений перелік. Дослідження темпорального смислу права дозволяє спростувати таке твердження, адже правові концепти за своєю суттю не піддаються оформленню та, пронизуючи плин часу, спростовують ідею передзаданості права. Так, важко погодитись, що правосвідомість є відображенням якогось вічного, надчасового закону, що благополучно раз і назавжди сполучає в собі всі вимоги свободи, рівності тощо. Правові концепти є, скоріше, такими феноменами, які можуть бути відтворені в будь-який відрізок часу та будь-якою кількістю разів. На відміну від реальних предметів, відтворення їх залежить не стільки від конкретних просторово-часових умов, скільки від діяльності свідомості.

Правові концепти, будучи формою творчості правосвідомості, представляють її як безперервний ланцюг мінливих смислових значень та приписів. Вони настільки змістовні, що легко залучаються в розвиток різних ситуацій, а іноді показують їх у перетвореному вигляді – у вигляді правових символів, формул та звичаїв. Ю. Калиновський підкреслює важливість різноманітних комунікативно-символічних кодів, які вважає значеннєвою основою суспільної правосвідомості. Такі символічні коди відображаються в соціальному просторі та часі і визначають поведінку окремих індивідів і соціальних груп [15, с. 112].

Отже, символ у праві – не просто знак або умовне позначення, а заміна предмета або дії подібним знаковим виразом. Зокрема, потискання рук як символ ритуальної дії означає добру волю, згоду на укладання угоди. Згода ж у праві – одна з умов дійсної угоди [16, с. 16]. Наявності згоди в такій ритуально-символічній формі до сьогодні буває достатньо не тільки для організації конкретної угоди, а й для моделювання множини дій у процесі реалізації домовленості. Крім того, потискання руки є «міткою», що встановлює спільність розуміння формату ситуації, відповідності між умовами укладеної угоди та його наслідками.

Якщо правові символи, ритуали та звичаї є старовинними невідрефлексованими та нерегулярними формами права, то юридичні факти, презумпції та фікції визначають його предметність у руслі сучасної юридичної техніки. У класичній юриспруденції під юридичним фактом розуміється обставина, з якою норма права зв'язує виникнення, зміну або припинення правових відносин. За своєю суттю юридичні факти утворюють матерію об'єктивного права, яке має власний неспростовний зміст. Таке монологічне розуміння суті фактів у праві зв'язує юриспруденцію з парадигмою класичної наукової раціональності. Однак поступове залучення в юридичну науку елементів не-класичного праворозуміння відкриває у праві творче, інтуїтивне начало та активне смислопокладання, що створюють ідеальні моделі та методи не відображувального, а конститутивного та інтерпретативного характеру. У такому контексті юридичні факти – це обставини, які доступні розумінню та нормативній кодифікації в ситуації, що склалась.

Оскільки юридичні факти не завжди є явними та неспростовними, то в цілях формалізації пограничних ситуацій та врахування реальних зв'язків між фактами використовуються юридичні презумпції. Якщо відволіктись від традиційного розуміння такого юридичного явища та розглянути його як форму смислоутворення права або правового життя, то стає очевидним, що юридична презумпція – це припущення деякого результату подій, стану або дії, засноване на ймовірності. Така, наприклад, презумпція англійського цивільного права, згідно з якою діти між 8 та 14 роками є невинними у скоєнні злочину. Як оцінюється міра істинності такої презумпції? Для цього слід розглянути факт скоєної дії поза конкретними просторовими характеристиками, але як такий, що триває в часі. Внутрішній рух правосвідомості від точки відліку сприйняття («те-що-щойно-відбулось») до «тепер» та іншого «тепер» реалізується в поступовому схопленні свідомістю дедалі нових і нових смислових горизонтів дії. Їхній синтез здійснюється в акті моментального осмислення на наступній стадії інтенціонального переживання – ретенції. Завдяки ретенції розширюються горизонти «тепер-точки», фіксується її значущість

у теперішньому. Результатом такого процесу є перетворення образу-патерну предмета, що спочатку містить характеристики зовнішнього контексту, у безпосередньо даний інтенціональний предмет. Згодом на основі набутого знання або досвіду становлення предметного смислу формується проект майбутнього в теперішньому. Таке передбачення майбутнього реалізується в акті проєкції, що характеризується готовністю свідомості до сприйняття певного рішення. У часовому розгортанні роздумів виявляються факти, що доводять або спростовують наявність злочинного наміру. Виявляються нові обставини, які можуть не тільки дану, а й будь-яку іншу малолітню особу схилити до девіації, яка може виявитись однією зі сторін нормативності.

Наведений приклад конституювання предметного смислу конкретної презумпції показує, що існують такі юридичні події, які передбачають надто багато інтерпретацій. Надлишок смислових привнесень або винятків буває настільки суттєвим, що юридична подія втрачає семантичні межі, необхідні для конструювання юридичного факту. Презумпція в таких умовах виявляється формою інтеграції різних інтерпретацій та допущенням різних наслідків події. Таким чином, якщо правова норма схоплює реальність у її нерухливості, у її постійних рисах, то зміст юридичної презумпції як моделі реальності, що розвивається, будується у процесі самого судового розгляду. Тому вона здатна вийти за межі наявної ситуації, надати юридичному факту нового смислу, якщо він узагалі може бути можливим.

Демонстрацією активної конститутивності правової свідомості може бути продовження посилання на юридичні фікції як різновид юридичних фактів. А. Ісаєв стверджує, що юридичні фікції виникли внаслідок необхідності здолання відставання звичаю як способу опису дійсності від динаміки практичного права. Дослідник вважає, що юридична фікція мала яскраво виражений юридичний характер, адже вона зображала неіснуючу ситуацію, надаючи їй реального характеру та юридичної значущості [17, с. 6]. Фікції завжди зв'язані із законом, зміст якого потребує трансформації. Їхнє значення в об'єктивній неперсоніфікованій правотворчості полягає в тому, аби через непомітні доповнення та інтерпретації міняти смисл правових норм, не змінюючи їхньої форми.

Значення розглянутих вище продуктів активного синтезу можна визначити через співвідношення їх з результатами пасивного синтезу. Якщо останні передбачають мінімум творчості, оскільки вони є достатньою мірою схематизованими, узагальнені та кількісно визначені, то феномени активного синтезу конституюють право як процес, що самовідновлюється. Розуміння права як процесу, що породжує власні смисли, демонструється в працях Н. Лумана. Зокрема, він показав, що право не досягається в рамках традиційної

науки, оскільки воно не є організацією, з якою можна було б увійти в комунікацію. Право «знаходить» свій смисл, що утворюється у процесі позначення та використання права в комунікації. Іншими словами, у всьому тому, що складає зміст концепту «правове життя».

Заклик Лумана до опису права як досвіду правового життя фактично є конкретизацією феноменологічної настанови Е. Гуссерля. Остання виражається в тому, що суть речей полягає в суті нашого досвіду: «Ні щось інше, а тільки досвід приписує... смисл, причому, оскільки мова йде про фактичні речі, це актуальний досвід з його певним чином упорядкованими взаємозв'язками досвіду» [1, с. 4]. Значення інтенціонального аналізу та феноменологічної редукції як методологічних процедур полягає в тому, що вони задають новий ракурс опису правових явищ, дозволяють якісно по-іншому категоризувати правове життя. Воно в такому контексті виявляється як процес смислородження або смислоутворення, який щоразу перетворює те, що раніше було відоме як право. В основі цього процесу лежить двофазна єдність способів конструювання – пасивних та активних синтезів. При цьому пасивні синтези свідомості, що відповідають за сприйняття права як певної визначеності та оформленості, завжди «обтяжені» активними синтезами, що виводять смисл права з «горизонту» – віртуальності права, корелята всіх компонентів його невизначеності та часовості. Отже, припущення того, що правове життя не конструюється даними ззовні факторами, а конституюється, породжується з власних засад правосвідомістю, веде до наступного припущення – визнання взаємообумовленості процесуальності смислоутворення та процесуальності правового життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль ; пер. с нем. А. В. Михайлова. – М. : Акад. проект, 2009. – 489 с.
2. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновский. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
3. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк // Русское зарубежье. – Л. : Лениздат, 1991. – 438 с.
4. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – 251 с.
5. Файбышенко В. А. Пойесис времени? Пойетическое строение времени? / В. А. Файбышенко // Филос. науки. – 2004. – № 1. – С. 29–32.
6. Черняк А. З. Проблема оснований знания и феноменологическая очевидность / А. З. Черняк. – М. : Эдиториал УРСС, 1998. – 142 с.

7. Кассирер Э. Философия символических форм: Введение и постановка проблем / Э. Кассирер ; пер. с нем. С. А. Ромашко // Культурология. XX век : антология. – М. : Юрист, 1995. – 430 с.
8. Гуссерль Э. Картезианские размышления = Cartesianische meditationen / Э. Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб. : Наука : Ювента, 1998. – 315 с.
9. Гайденок П. П. Мартин Хайдеггер: изначальная временность как бытийное основание экзистенции / П. П. Гайденок // Вопр. философии. – 2006. – № 4. – С. 165–182.
10. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию / Э. Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 400 с.
11. Щюц А. Структура повседневного мышления / А. Щюц // Социол. исслед. – 1988. – № 2. – С. 120–136.
12. Щюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Щюц ; пер. с нем. и англ. В. Г. Николаев и др. – М. : Рос. полит. энцикл., 2004. – 1056 с.
13. Бабенко А. Н. Проблемы обоснования ценностных критериев в праве / А. Н. Бабенко // Государство и право. – 2002. – № 12. – С. 93–97.
14. Малахов В. П. Философия права : учеб. пособие / В. П. Малахов. – М. ; Екатеринбург : Акад. проект, 2002. – 446 с.
15. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Харків : Майдан, 2012. – 346 с.
16. Мамонтов В. В. Символизм в средневековом праве как первоначальный этап формирования права / В. В. Мамонтов // История государства и права. – 2003. – № 2. – С. 14–19.
17. Исаев А. А. Символизм правовой формы (историческая перспектива) / А. А. Исаев // Правоведение. – 2002. – № 6. – С. 4–10.

REFERENCES

1. Gusserl', E. (2009). *Idei k chistoj fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii*. Moskva: Akad. Proekt [in Russian].
2. Luman, N. (2004). *Obshchestvo kak social'naya sistema*. M: Izdatel'stvo «Logos» [in Russian].
3. Frank, S. L. (1991). *Duhovnye osnovy obshchestva*. L. : Lenizdat [in Russian].
4. Alekseev, N. N. (1999). *Osnovy filosofii prava*. SPb. : Lan' [in Russian].
5. Fajbyshenko, V. A. (2004.) *Pojesis vremeni? Pojeticheskoe stroenie vremeni? Filosofskie nauki – Philosophical science, 1, 29–32* [in Russian].
6. SHernyak, A. Z. (1998). *Problema osnovanij znaniya i fenomenologicheskaya ochevidnost'*. M. : Editorial URSS [in Russian].
7. Kassirer, E. (1995). *Filosofiya simvolicheskikh form: Vvedenie i postanovka problem*. M. : YUrist» [in Russian].
8. Gusserl', E. (1998). *Kartezianskiye razmyshleniya*. SPb. : Nauka : YUventa [in Russian].

9. Gajdenko, P. P. (2006) Martin Hajdegger: iznachal'naya vremennost' kak bytijnnoe osnovanie ehkzistencii. *Voprosy filosofii – Problems of philosophy*, 4, 165–182 [in Russian].
10. Gusserl', E. (2004). Krizis evropejskih nauk i transcendental'naya fenomenologiya. Vvedenie v fenomenologicheskuyu filosofiyu. SPb. : Vladimir Dal' [in Russian].
11. SHCHyuc, A. (1988). Struktura povsednevnogo myshleniya. *Sociologicheskie issledovaniya – Sociological research*, 2, 120–136 [in Russian].
12. SHCHyuc, A. (2004). Izbrannoe: Mir, svetyashchijsya smyslom. M. : Rossijskaya politicheskaya ehnciklopediya [in Russian].
13. Babenko, A. N. (2002). Problemy obosnovaniya cennostnyj kriteriev v prave. *Gosudarstvo i pravo – State and law*, 12, 93–97 [in Russian].
14. Malahov, V. P. (2002). Filosofiya prava. M. Ekaterinburg: Akademicheskij proekt [in Russian].
15. Kalinovs'kij, YU.YU. (2012). Paradigmal'ni vimiri pravosvidomosti ukrains'kogo suspil'stva. H. : Majdan [in Ukrainian].
16. Mamontov, V. V. (2003). Simvolizm v srednevekovom prave kak pervonachal'nyj ehtap formirovaniya prava. *Istoriya gosudarstva i prava – history of state and law*, 2, 14–19 [in Russian].
17. Isaev, A. A. (2002). Simvolizm pravovoj formy (istoricheskaya perspektiva). *Pravovedenie – Jurisprudence*, 6, 4–10 [in Russian].

ПРАВОСОЗНАНИЕ КАК ИСТОЧНИК ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВЫХ СМЫСЛОВ (ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Коваленко И. И., Лозовая Е. С.

В статье используется логика феноменологических процедур, позволяющая определить правовой смысл как интенцию правосознания и внутренне противоречивое ментальное образование. Показан механизм восприятия правосознанием фактов правовой реальности. Осуществлен анализ конститутивной деятельности правосознания в двух горизонтах – внешнем и внутреннем. Рассмотрена темпоральность как особенность синтетической деятельности правосознания. Показана связь темпоральности и интерсубъективности. Сделан вывод, что интенциональный анализ и феноменологическая редукция дают новый ракурс описания правовых явлений и позволяют определить правовую жизнь как процесс преобразования ранее известных правовых смыслов.

Ключевые слова: социальное познание, феноменология права, правовое сознание.

LEGAL CONSCIOUSNESS AS SOURCE OF FORMATION OF LEGAL MEANINGS (PHENOMENOLOGICAL ASPECT)

Kovalenko I. I., Lozova O. S.

The article uses the logic of phenomenological procedures. It involves the intentional analysis that allows you to explore the mechanism of occurrence of the phenomenon in

consciousness. Intentional structures are implemented as structures of education make sense. The legal sense is understood as the intention of legal consciousness, as self-contradictory mental education.

The article makes the assumption that the meaning of law is recognized their existence in law, which is the result of mapping different types of understanding of law and establishing the differences between them. It is shown that legal consciousness is always mediates social reality and provides all contact with her. Phenomenology allows to determine the legal consciousness as the essential characteristic of an entity, and specific mental process.

In the article, intentional analysis and eidetic considered in constitutive aspects. The eidetic aspect allows to identify typical structure and describe the essential connection between them. The constitutive aspect is the establishment of sense of object, conditions of its formation and interpretation.

The perception mechanism by legal consciousness of the facts of legal reality (a passive institutionalization) is shown in article; the producing new meanings (an active institutionalization) is defined; results of an institutionalization of the right as products of passive and active synthesis of legal consciousness are described.

The analysis of konstitutivny activity of legal consciousness in two horizons – external and internal is carried out. The temporalnost as feature of synthetic activity of legal consciousness is considered. Communication of a temporalnost and intersubjektivnost is shown.

Efficiency of the idea of a temporalnost of legal consciousness in theoretical and practical aspects is shown. Various products of active synthesis of legal consciousness in the ratio with results of passive synthesis are considered.

The conclusion is drawn that the intentsionalny analysis and a phenomenological reduction give a new foreshortening of the description of the legal phenomena and allow to define legal life as process of transformation of earlier known legal meanings. It is suggested that legal life is constituted, generated by sense of justice from own bases, but isn't defined by external factors.

Key words: social cognition, phenomenology of law, legal consciousness.

